

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 45-46 (2009)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 45-46 (2009)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Περίοδος Β', Έτος 26^ο, Τεύχος 45-46

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ	Α. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ο. ΚΑΡΟΥΤΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ	CH. SCHÄFER, ΔΗΜ. ΔΟΝΟΣ, J. CURLIN Ν. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Γ. ΚΟΥΡΤΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ	Ε. ΣΑΡΡΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΕΥ. ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΣ
ΠΑΙΔΕΙΑ	Κ. ΜΠΕΠΗΣ
ΠΟΙΗΣΗ	Α. ΑΦΕΝΤΟΥΛΙΔΟΥ, Θ. ΚΑΤΩΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ
ΧΡΟΝΙΚΑ	Ν. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Πρέβεζα 2009

Adi 31 Agosto 1787: Αμφισβήτηση της ενετο-οθωμανικής συνοριακής γραμμής της Πρέβεζας

James S. Curlin, Νίκος Δ. Καράμπελας

doi: [10.12681/prch.28784](https://doi.org/10.12681/prch.28784)

Copyright © 2022, James S. Curlin, Νίκος Δ. Καράμπελας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Curlin, J. S., & Καράμπελας Ν. Δ. (2022). Adi 31 Agosto 1787: Αμφισβήτηση της ενετο-οθωμανικής συνοριακής γραμμής της Πρέβεζας. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (45-46), 117-141. <https://doi.org/10.12681/prch.28784>

Adi 31 Agosto 1797

Αμφισβήτηση της ενετο-οθωμανικής συνοριακής γραμμής της Πρέβεζας¹

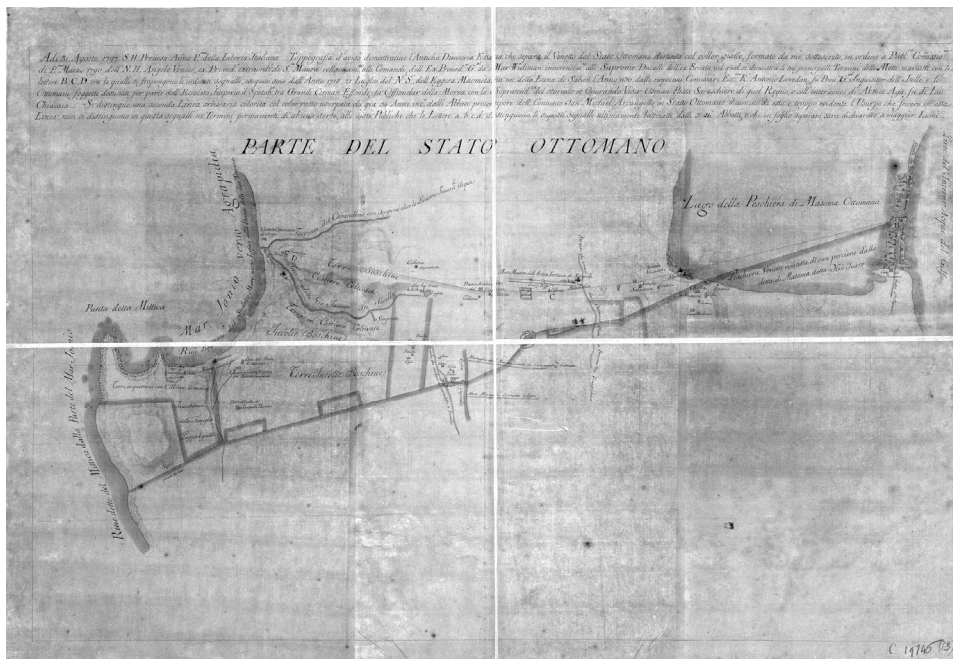
Στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, στο Ρισελιέ του Παρισιού, διασώθηκε και φυλάσσεται ένα λεπτομερές χειρόγραφο σχέδιο της βόρειας συνοριακής γραμμής της ενετοκρατούμενης Πρέβεζας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.² Τα ακριβή όρια του *Territorio* της Πρέβεζας μετά την ενετική κατάληψη του 1717, ήταν μέχρι σήμερα άγνωστα. Με τον εντοπισμό του σχεδίου/χάρτη που παρουσιάζουμε, τα όρια αυτά προσδιορίζονται επακριβώς και επισημαίνονται προβλήματα που προέκυψαν από την αμφισβήτηση των νομίμων συνόρων. Ο ανώνυμος συντάκτης του σχεδίου μάς παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τη μετατόπιση της συνοριακής αυτής γραμμής και άλλες χρήσιμες πληροφορίες που δίνουν σαφείς απαντήσεις στις χρόνιες επιστημονικές προστριβές σχετικά με τα ακριβή σύνορα του ενετικού *Territorio* της Πρέβεζας κατά το 18^ο αιώνα.

Ιστορικό πλαίσιο

Στις 22 Οκτωβρίου του 1717 η Πρέβεζα καταλήφθηκε από τις δυνάμεις του ναυάρχου Αντρέα Πιζάνι και του στρατάρχη κόμη φον Σούλενμπουργκ, αρχηγού των ενετικών δυνάμεων της Επτανήσου. Την 21^η Ιουλίου

¹ Η εργασία αποτελεί περίληψη της ανακοίνωσης με τίτλο «Adi 31 Agosto 1797 – A dispute in the Venetian-Ottoman Border of Preveza» και είναι αποτέλεσμα μελέτης ενός χειρόγραφου τοπογραφικού σχεδίου του 1797, που εντοπίσαμε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Η ανακοίνωση παρουσιάστηκε, στην έκταση και τη μορφή που δημοσιεύεται στην παρούσα έκδοση, στις 13 Νοεμβρίου του 2008, στο 10^ο Εθνικό Συνέδριο Χαρτογραφίας, το οποίο πραγματοποιήθηκε στη Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία των Ιωαννίνων από 12-14 Νοεμβρίου 2008, και το πλήρες κείμενό της θα δημοσιευθεί, στην αγγλική γλώσσα, στα Πρακτικά του Συνεδρίου που θα εκδοθούν σύντομα, βλ. CURLIN & KARABELAS 2010.

² Φυλάσσεται στο Τμήμα Χαρτών και Σχεδίων, με αριθμό καταχώρισης DCP Ge D 16602.

ΕΙΚΟΝΑ 1: Ο χάρτης «Adi 31. Agosto 1797»
(BnF cote DCP Ge D 16602)

του 1718, με την υπογραφή της συνθήκης του Πασσάροβιτς, η Πρέβεζα έγινε και επίσημα κτήση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Η δεύτερη ενετική κατοχή της Πρέβεζας διήρκεσε για 80 χρόνια.³

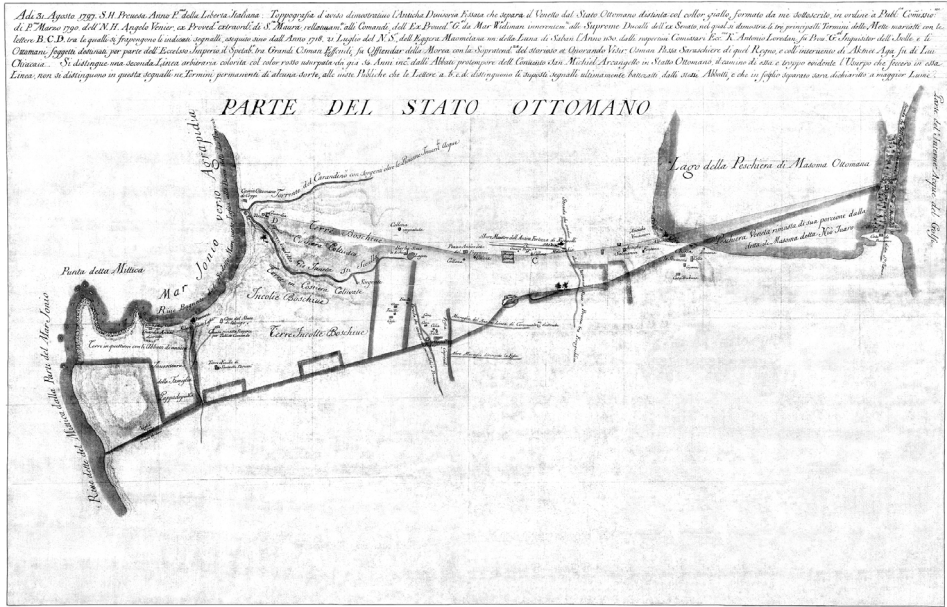
Στις 12 Μαΐου του 1797 η Δημοκρατία της Βενετίας έπαψε να υπάρχει μετά την παράδοσή της στο Ναπολέοντα. Με την υπογραφή της συνθήκης του Καμποφόρμιο, τη 17^η Οκτωβρίου 1797, η Πρέβεζα περιήλθε και τυπικά στη Γαλλική Δημοκρατία.⁴

Ένα χρόνο αργότερα η Πρέβεζα καταλήφθηκε από τον Αλή Πασά και τον γιο του Μουχτάρ, μετά την αιματηρή μάχη στη Νικόπολη στις 23 Οκτωβρίου 1798 (12 Οκτωβρίου σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο).⁵

³ Για μια διεξοδική αναφορά στην κατάληψη της Πρέβεζας από τους Ενετούς το 1717 βλ. ΔΟΝΟΣ 2005. Για τους όρους της συνθήκης μεταξύ Ενετών και Οθωμανών βλ. ΚΟΧΗ 1797, IV, 52-58 και ιδιαίτερα τα άρθρα 4 και 5.

⁴ Η συνθήκη επικυρώθηκε από το Ναπολέοντα στις 3 Νοεμβρίου 1797. Για τους όρους της συνθήκης βλ. DUVERGIER 1835, II, 90-93 και ιδιαίτερα το άρθρο 5 της συνθήκης.

⁵ Για τη μάχη της Νικόπολης, που ξεκίνησε το πρωί της 23^{ης} Οκτωβρίου 1798, σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο, και ολοκληρώθηκε το απόγευμα της ίδιας μέρας, έχει γράψει λεπτομε-

ΕΙΚΟΝΑ 2: Ο χάρτης «Adi 31. Agosto 1797» επεξεργασμένος ψηφιακά

Περιγραφή του χάρτη

Ο χάρτης έχει ύψος 475 χιλ. και πλάτος 741 χιλ. και είναι σχεδιασμένος σε λεπτό χαρτί που αργότερα επικολλήθηκε σε άλλο χοντρότερο και αυτό με τη σειρά του σε καμβά (Εικ. 1). Είναι σχεδιασμένος με μελάνι και

ρώς ο Πρεβεζάνος λόγιος Ηλίας Βασιλάς, μεταφράζοντας ουσιαστικά και υποσημειώνοντας την εργασία του Frédéric Masson, βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1954-1955 και MASSON 1894, 71-89. Για την περιγραφή των γεγονότων από δύο εκ των συμμετεχόντων στη μάχη βλ. BELLAIRE 1805, 394-428 και RICHEMONT 1858, 160-171. Για την περιγραφή των αμυντικών προετοιμασιών της μάχης βλ. BELLAIRE 1805, 204-210 και RICHEMONT 1858, 148-159 και για τα σχετικά με την επακολούθησασα αιχμαλωσία τους βλ. RICHEMONT 1858, 172-205. Ο πρώτος εξ ημών έκαμε πρόσφατα σχετική με τη μάχη της Νικόπολης ανακοίνωση στο 2^ο Διεθνές Συμπόσιο για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας, η οποία θα δημοσιευθεί στα Πρακτικά του Συμποσίου, βλ. CURLIN 2010· προτίθεται επίσης να εκδώσει λεπτομερή μονογραφία για το ίδιο θέμα. Η μέχρι σήμερα λανθασμένη μετατροπή της ημερομηνίας 12 Οκτωβρίου 1798 του παλαιού ημερολογίου σε 24 Οκτωβρίου 1798 του νέου ημερολογίου, διορθώνεται με το άρθρο μας σε 23 Οκτωβρίου 1797, καθώς για τη μετατροπή των ημερομηνιών του 18^{ου} αιώνα πρέπει να προστεθούν έντεκα ημέρες από το παλαιό ημερολόγιο και όχι δώδεκα. Για την ημερομηνία διεξαγωγής της μάχης βλ. BELLAIRE 1805, 397· RICHEMONT 1858, 160· ROUQUENVILLE 1824, I, 128. Ο στρατός του Αλή πασά μήκτε στην Πρέβεζα και τη λεηλάτησε την ίδια μέρα, αλλά και την επομένη 13/24 Οκτωβρίου 1798.

μολύβι και επιχρωματισμένος με υδρόχρωμα. Λεπτομερής περιγραφή του χάρτη περιλαμβάνεται στο πλήρες κείμενο της ανακοίνωσής μας, που θα δημοσιευθεί στα Πρακτικά του 10^{ου} Εθνικού Συνεδρίου Χαρτογραφίας.⁶ Επεξεργαστήκαμε ψηφιακά το χάρτη ώστε να είναι ευδιάκριτα τα στοιχεία του και ευκολότερη η μελέτη τους (Εικ. 2).⁷

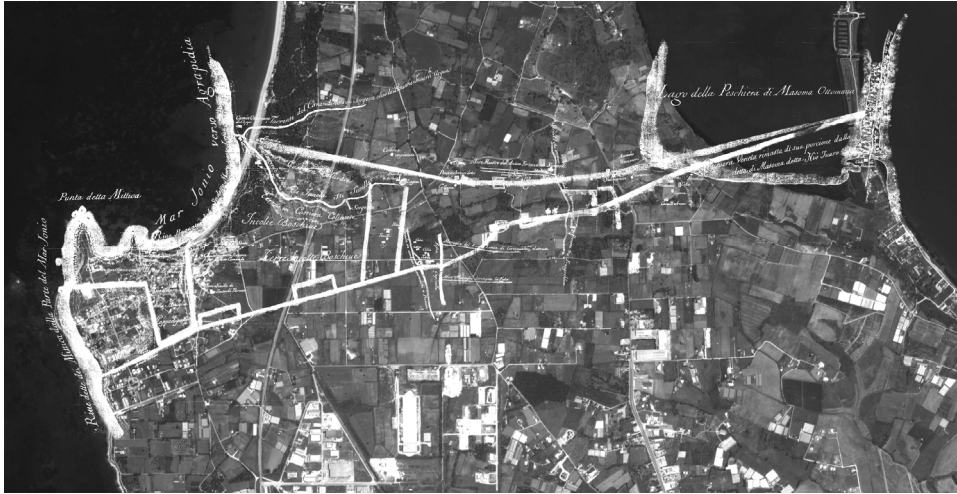
Στο σύνολό του ο χάρτης είναι έργο εξαιρετης χαρτογραφικής τέχνης και έχει βόρειο προσανατολισμό. Το σχήμα των απεικονιζόμενων κτηρίων και οι μεταξύ τους αποστάσεις είναι αρκετά ακριβείς, όπως συμπεραίνουμε από την προβολή του χάρτη πάνω σε σύγχρονη δορυφορική εικόνα της περιοχής (Εικ. 3). Δεν υπάρχει κλίμακα, αλλά συγκρίνοντας αποστάσεις που φαίνονται στο χάρτη, προσδιορίσαμε ότι είναι περίπου 1:12.000.

Ο μακροσκελής τίτλος του τοπογραφικού σχεδίου είναι γραμμένος στα ιταλικά και ξεκινά με το: «Adi 31 Agosto 1797 ...» απ' όπου αντλήσαμε και τον τίτλο της εργασίας μας. Για τον πλήρη τίτλο και τη μετάφρασή του βλέπετε στο Παράρτημα 1. Σε ελεύθερη μετάφραση ο τίτλος ξεκινά ως εξής: «Πρέβεζα, την 31^η Αυγούστου 1797, πρώτο έτος της ιταλικής ελευθερίας.⁸ Τοπογραφικό σημείωμα επί του οποίου εμφανίζονται τα παλαιά σύνορα των εδαφών του ενετικού κράτους με το οθωμανικό ...». Προκύπτει αμέσως ο χρόνος σχεδίασης και ο σκοπός για τον οποίο συντάχθηκε ο χάρτης. Η ταυτότητα του χαρτογράφου παραμένει άγνωστη, καθώς λείπουν οποιαδήποτε στοιχεία του.

⁶ Βλ. CURLIN & KARABELAS 2010.

⁷ Η επεξεργασμένη μορφή του χάρτη έχει δημοσιευθεί από το Ίδρυμα *Ακτία Νικόπολις*, χωρίς όμως περαιτέρω αναφορές στο περιεχόμενό του, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, χάρτη Νο. 13. Ευχαριστούμε τον πολιτικό μηχανικό κ. Γιάννη Β. Παπαλέξη για τη ψηφιακή επεξεργασία του χάρτη.

⁸ Παρόμοια «Δημοκρατική» γλώσσα χρησιμοποιείται και σε άλλα δημόσια έγγραφα στην Πρέβεζα την εποχή 1797-1798, όπως προκύπτει από εξέταση συμβολαιογραφικών εγγράφων των νοταρίων Ρέντζου και Λεκατσά από το Αρχείο Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης. «Πρώτος χρόνος της Ελευθερίας» αναφέρει για πρώτη φορά ο Ρέντζος σε έγγραφο του της 14^{ης} Ιουλίου 1797, βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 1794-1797, 328, και «Νικοπόλεως Πρεβέζης πρώτος χρόνος της Ελευθερίας» σε έγγραφο της 31^{ης} Αυγούστου 1797, με το σύνθημα της γαλλικής επανάστασης «Ελευθερία – Ισότητα» να γράφεται στην αρχή κάθε συμβολαιογραφικής πράξης, βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 1794-1797, 339. Παρόμοιες αναφορές συνεχίζουν μέχρι την 22^η Σεπτεμβρίου 1798 στις πράξεις του Ρέντζου «Πρέβεζα έβδομος χρόνος της γαλλικής δημοκρατίας», βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 1797-1802, 183-184, και μέχρι την 4^η Οκτωβρίου 1798 –λίγες μόλις μέρες πριν το *Χαλασμό της Πρέβεζας*– στις πράξεις του Λεκατσά «Πρέβεζα χρόνος της γαλλικής δημοκρατίας», βλ. ΛΕΚΑΤΣΑΣ 1797-1805, φ. 101r και 101v.

ΕΙΚΟΝΑ 3: Δορυφορική εικόνα της περιοχής της Νικόπολης με προβολή του χάρτη «Adi 31. Agosto 1797»

Η ταυτότητα του χάρτη

Το λεπτομερές χειρόγραφο τοπογραφικό σχέδιο της βόρειας ενετο-οθωμανικής συνοριακής γραμμής της Πρέβεζας, χρονολογείται το 1797, μια κρίσιμη καμπή της ιστορίας της πόλης. Από τον τίτλο πληροφορούμαστε ότι ο χάρτης έγινε σε εκτέλεση διαταγής του πρώην έκτακτου προβλεπτή Λευκάδος Angelo Venier,⁹ υλοποιώντας διαταγή του γενικού προβλεπτή θαλάσσης Widmann.¹⁰ Πιθανολογούμε ότι ο χαρτογράφος ήταν μηχανικός που ζούσε στην Πρέβεζα και πέραν των ιστορικών και διοικητικών γνώσεων, γνώριζε

⁹ Ο Angelo ή Anzolo Venier υπηρέτησε στη θέση του έκτακτου προβλεπτή Λευκάδος από 21.02.1796 έως και 10.07.1797, βλ. ΠΑΡΔΟΣ 2008, 161-163. Δεν μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι ο Venier κατείχε τη θέση αυτήν την 1^η Μαρτίου 1790, όταν, σύμφωνα με τον τίτλο του τοπογραφικού σχεδίου, εξέδωσε τη διαταγή για τη χαρτογράφηση των ορίων του Territorio της Πρέβεζας. Πιθανολογούμε, όμως, την κακή αναγραφή της χρονολογίας 1796 ως 1790 στον τίτλο του τοπογραφικού σχεδίου. Την ίδια εποχή προβλεπτής Πρεβέζης ήταν ο Giacomo Soranzo του Piogo, που υπηρέτησε στη θέση αυτήν από 28 Νοεμβρίου 1796 μέχρι την κατάλυση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας το Μάιο του 1797. Ο τελευταίος αυτός προβλεπτής Πρεβέζης εκλέχθηκε την 21^η Φεβρουαρίου 1796. Οφείλονται ευχαριστίες στην κ. Χριστίνα Παπακώστα για τις σχετικές πληροφορίες, που διορθώνουν τα από τον Horf γνωστά στοιχεία, πρβλ. HORF 1873, 405.

¹⁰ Στην ενδιαφέρουσα δίτομη εργασία που επιμελήθηκε ο Paladini παρουσιάζεται η αλληλογραφία του γενικού προβλεπτή θαλάσσης Widmann της περιόδου 1 Ιουλίου 1794 μέχρι 31 Μαΐου 1797, στην οποία αναφέρεται πολλάκις η Πρέβεζα, βλ. PALADINI 1997.

καλά ιταλικά και βενετική ορολογία, είχε άριστη γνώση του πεδίου και εξαιρετική τοπογραφική ικανότητα.¹¹ Η φράση «πρώτο έτος της ιταλικής ελευθερίας» στον τίτλο, γραμμένη 3,5 μόλις μήνες μετά την κατάλυση της Γαληνοτάτης και 1,5 μήνα πριν υπογραφεί η συνθήκη του Καμποφόρμιο, υποδεικνύει ότι ο συντάκτης απευθυνόταν πλέον σε γαλλικό κοινό.

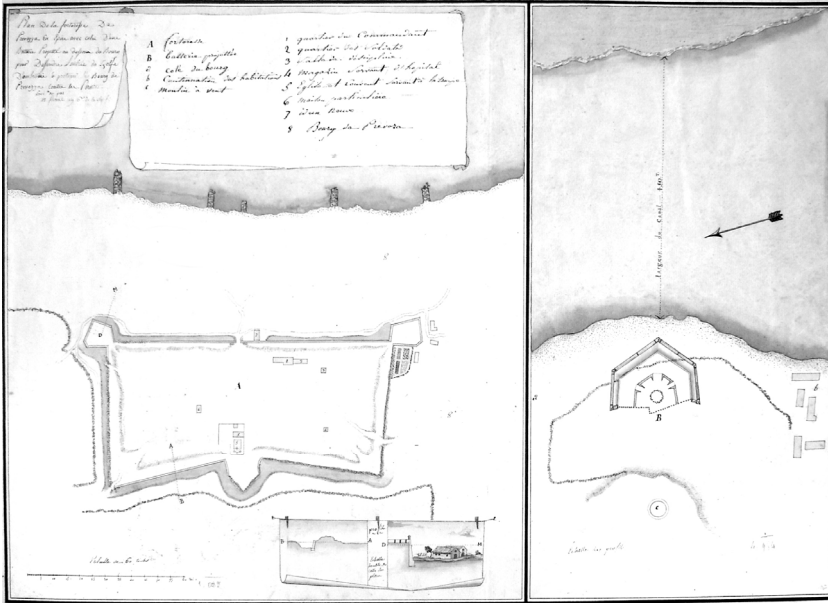
Δυόμισι μήνες μετά τη σύνταξη του χάρτη, ο Ναπολέον γράφει στο στρατηγό Gentili με εντολή να «συνταχθούν γεωγραφικοί και τοπογραφικοί χάρτες για όλες τις περιοχές από την Αλβανία μέχρι τον Μοριά». Ειδικότερα για την περιοχή που μας απασχολεί αναφέρει ότι «πρέπει να προσεχθούν ιδιαίτερα οι κάτοικοι της περιοχής της Πρέβεζας ... που φαίνεται να διάκεινται φιλικά απέναντί μας».¹² Άρα, η συλλογή ήδη υπαρχόντων –και μάλιστα πρόσφατων– λεπτομερών αποτυπώσεων των περιοχών θα ήταν στο πλαίσιο της διαταγής του Ναπολέοντα. Από έρευνά μας προέκυψε ότι περί το Μάιο του 1798 ο Γάλλος στρατιωτικός μηχανικός Joseph Antoine Morio de L'Isle και ο συνάδελφός του Joseph Pascal Vallongue, επισκέφθηκαν την περιοχή και χαρτογράφησαν στρατηγικά σημεία της.¹³

Ο χάρτης κατέληξε στη Γαλλία πιθανότατα μέσω του Γάλλου χαρτογρά-

¹¹ Επισημαίνουμε μία αναφορά που κάνει ο Rouqueville στο βιβλίο του *Voyage de la Grèce* σχετικά με ένα σχεδιάγραμμα που είδε, σχεδιασμένο από το μηχανικό Loverdo, το οποίο απεικόνιζε τα βόρεια σύνορα της Πρέβεζας, βλ. ROUQUEVILLE 1826, II, 190-191. Πιθανολογούμε ότι το χαμένο, πλέον, σχέδιο του Joseph A.M. de L'Isle, στο οποίο αναφερόμαστε στην υποσημείωση 13, είναι το σχέδιο του Loverdo στο οποίο αναφέρεται ο Rouqueville, ή ίσως και το ίδιο το *Adi 31 Agosto 1797* το οποίο μελετούμε.

¹² Για την με αριθμό 2342 επιστολή του Ναπολέοντα προς τον Τζεντίλι, γραμμένη από το Μιλάνο, με ημερομηνία 10 Νοεμβρίου 1797, βλ. BONAPARTE 1859, 420.

¹³ Ο Γάλλος μηχανικός του στρατού Joseph Antoine Morio de L'Isle σχεδίασε ένα χάρτη της περιοχής της Νικόπολης με τίτλο *Plan de la frontiere turque dans le territoire de Prevesa*, βλ. SERVICE HISTORIQUE DE LA DÉFENSE, DÉPARTEMENT DE L'ARMÉE DE TERRE, *Inventaire Article 14, Places Etrangères Archives du Génie*, καταχώριση 2, «Prevesa, dans le golfe de l'Arta, Albanie turque». Δυστυχώς, δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε το χάρτη αυτό στα αρχεία, που βρίσκονται στην πόλη Vincennes της Γαλλίας, καθώς θεωρείται ότι έχει απολεσθεί. Τα στοιχεία του χάρτη προκύπτουν από το σωζόμενο κατάλογο του αρχείου. Ο ίδιος μηχανικός Morio, ή ο διοικητής του Joseph Secret Pascal Vallongue, σχεδίασε ένα χάρτη με *cartouche* (τίτλο) και υπόμνημα που απεικονίζει τις οχυρώσεις της Πρέβεζας (Εικ. 4), βλ. SERVICE HISTORIQUE DE LA DÉFENSE, DÉPARTEMENT DE L'ARMÉE DE TERRE, *Catalogue des cartes étrangères*, καταχώριση «Plan de la forteresse de Preveza, à l'entrée du Golfe d'Arta, sur la côte de l'Épire. Avec profils, légende et plan d'une redoute projetée au dessous du bourg pour le défendre ainsi que l'entrée du golfe contre les pirates. En Mai. 1797», cote R-18-4-10-B-202 [1]. Ο σωστός τίτλος (*cartouche*) του χειρόγραφου χάρτη είναι *Plan De la forteresse De / Prevezza En Epire avec celui D'une / Batterie Projetté au dessous du Bourg / pour Deffendre l'entrée du Golfe / D'ambrassia et proteger le Bourg de / Prevezza Contre les Pirates. / Levé au pas / 13 floreal an 6. de la Repub[li]que* και η χρονολογία δεν αντιστοιχεί στο Μάιο του 1797, όπως εσφαλμένα αναφέρει ο κατάλογος της Service Historique de la Défense της Γαλλίας, αλλά στις 2 Μαΐου 1798.

ΕΙΚΟΝΑ 4: Χειρόγραφος χάρτης, που απεικονίζει τις οχυρώσεις της Πρέβεζας το Μάιο του 1798 (Service Historique de la Défense de France)

φου Jean-Guillaume Barbié du Bocage, ο οποίος φαίνεται ότι τον απέκτησε, μεταξύ 1814 και 1817, στη διάρκεια των ταξιδιών του στην περιοχή, ως ακόλουθος της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη.¹⁴ Από συγκριτική μελέτη συμπεράναμε ότι ο J.-G. Barbié du Bocage βασίστηκε στον εν λόγω χάρτη για το σχεδιασμό μιας σειράς χειρόγραφων χαρτών της ίδιας περιοχής, μεταξύ των ετών 1818 και 1820. Η συλλογή χαρτών της οικογένειας Barbié du Bocage –μεταξύ αυτών και ο εν λόγω χάρτης– πωλήθηκε στο Παρίσι, το Μάιο του 1844.¹⁵ Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας απέκτησε την ίδια συλλογή στις 9 Νοεμβρίου του 1871.¹⁶

¹⁴ Ο Jean-Guillaume Barbié du Bocage (1795-1843) ήταν ο μεγαλύτερος γιος του γνωστού Γάλλου γεωγράφου Jean-Denis Barbié du Bocage (1760-1825). Βλ. σχετικά ROUX DE ROCHELLE 1843, 478 και ANONYMOUS, χ.χ., v-vi.

¹⁵ Βλ. CORTAMBERT 1844. Η καταχώρηση του καταλόγου με αριθμό 1183 και περιγραφή «Plusieurs vues et calques de cartes du golfe de Prevesa, de la ville d'Arta, de Gomenizza, etc.» περιείχε πιθανότατα το χάρτη που μελετάμε.

¹⁶ Η πώληση έγινε από τον εκδότη του Παρισιού και έμπορο βιβλίων Klincksieck, όπως προκύπτει από το χειρόγραφο κατάστιχο νέων αποκτήσεων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, όπου στην με αριθμό 19746 καταχώρηση υπάρχει «παρτίδα 63 χειρόγραφων χαρτών

Στοιχεία που προκύπτουν από το χάρτη

Πέραν των κτισμάτων και άλλων δεδομένων που σημειώνονται στο χάρτη –πλήρης κατάλογος των οποίων παρατίθεται, με παράλληλη ελληνική μετάφραση, στο Παράρτημα 2– τα πλέον χαρακτηριστικά στοιχεία είναι δύο παχιές γραμμές, μία κίτρινη και μία κόκκινη, που προσδιορίζουν τα σύνορα μεταξύ της ενετοκρατούμενης περιοχής της Πρέβεζας και του οθωμανικού κράτους.

Η βορειότερη, κίτρινη γραμμή, που σημειώνεται με τα στοιχεία B-C-D, είναι σύμφωνα με το συντάκτη του τοπογραφικού σχεδίου η νόμιμη συνοριακή γραμμή, ενώ η νοτιότερη, κόκκινου χρώματος, είναι η παράνομη. Το τμήμα γης, τριγωνικού σχεδόν σχήματος, μεταξύ των δύο γραμμών είναι περιοχή που παρανόμως κατείχαν οι Οθωμανοί.

Το πρώτο ερώτημα που καλούμαστε να απαντήσουμε, αποκωδικοποιώντας τα στοιχεία του χάρτη, είναι ποια ήταν τα σύνορα της Πρέβεζας, του *Territorio di Prevesa*, μετά την ενετική κατάληψη της περιοχής το 1717.

Το άρθρο 4 της συνθήκης του Πασσάροβιτς, μεταξύ της Δημοκρατίας της Βενετίας και της Πύλης, όριζε ότι τα φρούρια του Βουθρωτού, της Πρέβεζας και της Βόνιτσας παρέμεναν ενετικές κτήσεις σύμφωνα με την αρχή *uti possidetis* (ό,τι κατείχετο).¹⁷ Το άρθρο 5 της συνθήκης ανέφερε ότι η Βενετία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα διόριζαν αντιπροσώπους για τον προσδιορισμό των συνόρων των ως άνω περιοχών, αλλά δεν προσδιόριζε τον τρόπο με τον οποίον αυτός θα πραγματοποιούνταν.

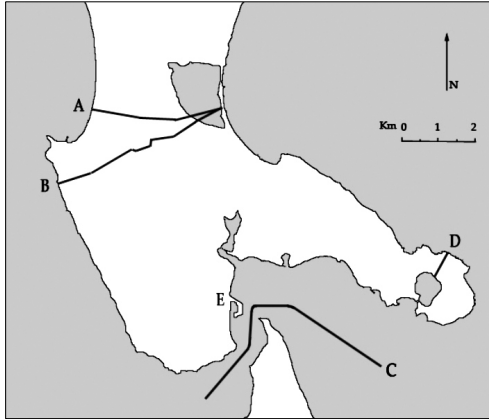
Ο Grasset de Saint Sauver διασώζει το πώς προσδιορίστηκαν τα σύνορα της Πρέβεζας. Να τι γράφει, σε μετάφραση:

Συμφωνήθηκε ότι οι Τούρκοι και οι Βενετοί θα στείλουν αντίστοιχα αντιπροσώπους επί τόπου. Λέγεται ότι συμφώνησαν να προσδιοριστούν τα σύνορα της περιοχής της Πρέβεζας μέχρι την απόσταση που μπορεί να διανύσει ένας ιππέας σε μία ώρα, ακολουθώντας τη φορά της πυξίδας. Οι συνθήκες και το σχήμα της περιοχής δεν επέτρεψαν να σχηματισθεί ένας πλήρης κύκλος στον προσδιορισμένο χρόνο. Ο Ενετός απεσταλμένος έχασε το χρόνο του σε άσκοπες συζητήσεις με την οθωμανική αντιπροσωπεία. Το αποτέλεσμα ήταν το ακανόνιστο σχήμα του Territorio της Πρέβεζας.¹⁸

προερχόμενων από τη βιβλιοθήκη του κ. Barbié du Bocage», η οποία αγοράστηκε για συνολικά 25 γαλλικά φράγκα, BIBLIOTHEQUE NATIONALE DE FRANCE, DÉPARTEMENT DE CARTES ET PLANS, *Journal des Entrées des Cartes, Registre C*, 18868 à 21539, Acquisitions 21540-23382.

¹⁷ Βλ. KOCH 1797, IV, 53.

¹⁸ Βλ. GRASSET DE SAINT-SAUVEUR 1800, II, 251.

ΕΙΚΟΝΑ 5: Τα σύνορα του *Territorio* της Πρέβεζας όπως ορίστηκαν μετά τη συνθήκη του Πασάροβιτς:
 Α. «Νόμιμα» βόρεια σύνορα στη Νικόπολη.
 Β. «Παράνομα» βόρεια σύνορα στη Νικόπολη.
 Γ. Νότια θαλάσσια σύνορα μεταξύ Πρεβέζης και Ακτίου.
 Δ. Ανατολικά σύνορα στο Σκαφιδάκι.
 Ε. Πόλη της Πρέβεζας

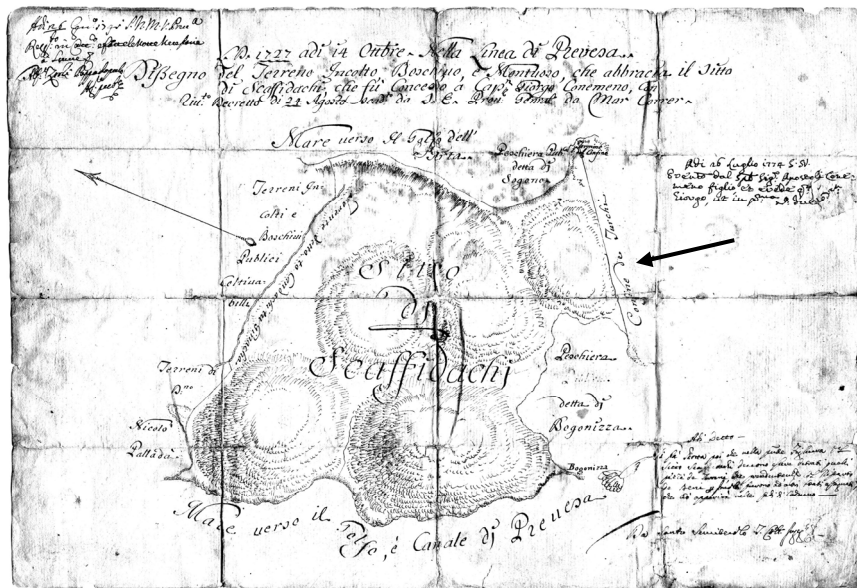
Σημειώνουμε ότι η ίδια μέθοδος του ιπέα χρησιμοποιήθηκε για τον προσδιορισμό των συνόρων του Βουθρωτού, καθώς επίσης και της Βόνιτσας, όπως προκύπτει από το σχήμα των συνόρων της.¹⁹

Τα σύνορα του *Territorio* της Πρέβεζας αποτελούνταν από τρεις μη συνεχείς γραμμές, επιβεβαιώνοντας την αναφορά του Grasset για το ακανόνιστο σχήμα τους (Εικ. 5). Τα βόρεια σύνορα ήταν στη Νικόπολη (Α), τα νότια θαλάσσια σύνορα μεταξύ Πρεβέζης και Ακτίου (Γ) και τα μικρά σε μήκος ανατολικά σύνορα στο άκρο της χερσονήσου Σκαφιδάκι (Δ).

Παρά τη συμφωνία του 1718 μεταξύ των δύο πλευρών, φαίνεται ότι για αρκετά μεγάλες περιόδους υπήρχαν αμφισβητήσεις των συνόρων, με εξαίρεση μόνο τα ανατολικά. Αυτά εμφανίζονται σε χειρόγραφο τοπογραφικό σχέδιο του Ενετού μηχανικού Allesandro Semitecolo που διασώθηκε από την οικογένεια Κονεμένου, για τις ανάγκες της οποίας είχε αρχικά συνταχθεί (Εικ. 6).²⁰ Πιστοποιούνται επίσης και από την ονομασία *Τουρκοβούνι* που έχει, μέχρι και σήμερα, η πετρώδης απόληξη της ανατολικής χερσονήσου της

¹⁹ Στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας υπάρχουν τρία οθωμανικά έγγραφα που αφορούν στον προσδιορισμό των συνόρων του Βουθρωτού, της Βόνιτσας και της Πρέβεζας, στα 1718. Τα τρία έγγραφα παρουσιάζουν τα ακριβή σύνορα των περιοχών αυτών και τον τρόπο με τον οποίο αυτά προσδιορίστηκαν από τους Οθωμανούς, βλ. ROBINSON & VAN DEN BOOGERT 2003, 16-17.

²⁰ Αντίγραφο του χάρτη υπάρχει στο Αρχείο Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις*, IAN 0135, στην Πρέβεζα. Ο τίτλος του χάρτη είναι «L.D. 1727 adi 14 Ottobre. Nella Linea di Prevesa. / Dissegno del Terreno Incolto, Boschino, e Montuoso, che abbraccia il Sitto / di Scaffidachi, che fù Concesso a Cap:º Giorgio Conemeno, Con / Riu:º Decreto di 24. Agosto scad:º da S. E. Prou:º Gen:ral da Mar Correr». Το πρωτότυπο φυλάσσεται από την κ. Muriel Blakeney-Σπανοπούλου, απόγονο της οικογένειας Κονεμένου.

ΕΙΚΟΝΑ 6: Χειρόγραφος χάρτης του Santo Semitecolo, που απεικονίζει τα ανατολικά σύνορα του Territorio της Πρέβεζας, στο Σκαφιδάκι (Αρχείο κ. Muriel Blakeney-Σπανοπούλου)²¹

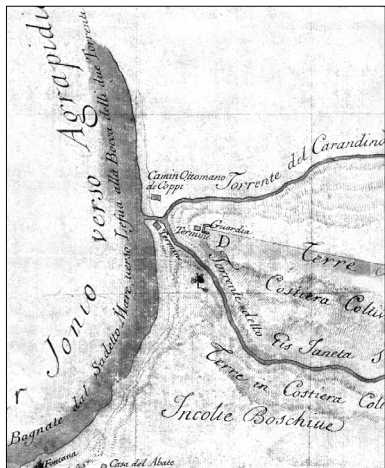
Πρέβεζας και η εξαίρεσή της από την εκτεταμένη ιδιοκτησία που παραχωρήθηκε στην περιοχή Σκαφιδάκι από τους Ενετούς στην οικογένεια Κονεμένου. Αβεβαιότητα για τον ακριβή προσδιορισμό των νοτιών θαλασσιών συνόρων φαίνεται να υπήρχε τουλάχιστον μέχρι το 1729, όταν ο Semitecolo γράφει στον Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης σχετικά με τον καθορισμό των συνόρων μεταξύ Πρεβέζης και Ακτίου.²² Την αμφισβήτηση των βορείων συνόρων μάς πληροφορεί ο τίτλος του υπό εξέταση χάρτη και προσδιορίζει την έκταση, που σύμφωνα με το συντάκτη, είχαν οικειοποιηθεί από το 1743 περίπου οι μοναχοί της Μονής του Ταξιάρχη Μιχαήλ Ζαλόγγου.

Το επόμενο ερώτημα που προκύπτει είναι ποια ήταν η νόμιμη συνοριακή γραμμή μεταξύ Πρέβεζας και οθωμανικού κράτους μετά τη συμφωνία του Πασσάροβιτς.

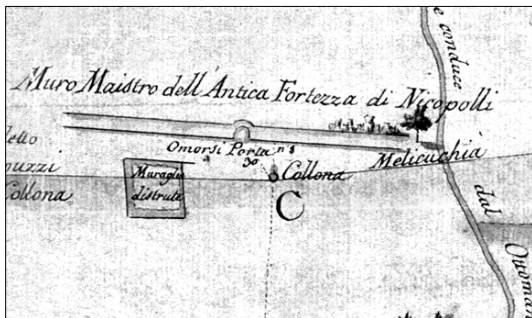
Μέχρι τον εντοπισμό του εν λόγω χάρτη, αυτή παρέμενε άγνωστη. Την διέσωσε και μας την παραδίδει ο συντάκτης του τοπογραφικού σχεδίου, ση-

²¹ Ευχαριστούμε θερμά την κ. Muriel Blakeney-Σπανοπούλου για την άδεια να δημοσιεύσουμε το οικογενειακό αυτό κειμήλιο των Κονεμένων.

²² Βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2005, 46-47.

7A

7B

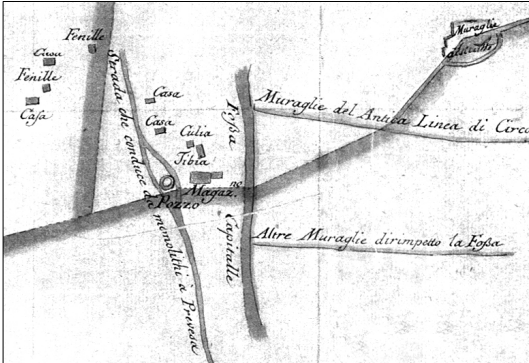

7Γ

ΕΙΚΟΝΕΣ 7Α-Γ: Λεπτομέρειες του χάρτη «Adi 31 Agosto 1797»

μειώνοντάς την με κίτρινο χρώμα. Στα δυτικά ξεκινούσε από τη συμβολή των ρεμάτων Καραντινού και Γιαννέτα στη Συκούλα (σημείο D, Εικ. 7Α), περνούσε εφαπτόμενα στο νότιο σκέλος των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης (σημείο C, Εικ. 7Β) και κατέληγε ανατολικά στο Ράμμα της λιμνοθάλασσας Μάζωμα σε σημείο που σημειώνεται με το γράμμα Β (Εικ. 7Γ). Το νοτιότερο μικρό τμήμα της λιμνοθάλασσας του Μάζωματος έμεινε στην κατοχή των Βενετών. Ονομάστηκε και είναι μέχρι σήμερα γνωστό ως Νέο Ιβάρι ή Νεοδίβαρο. Το μεγαλύτερο, βόρειο τμήμα της λιμνοθάλασσας παρέμεινε σε οθωμανική κατοχή.

Για 25 περίπου χρόνια τα βόρεια σύνορα παρέμειναν αμετάβλητα. Περί το 1743, σύμφωνα με το συντάκτη του χάρτη, μοναχοί της μονής Αρχαγγέλου Μιχαήλ σφετερίστηκαν τμήμα της ενετικής κυριαρχίας της Πρέβεζας και τα σύνορα μετατοπίστηκαν νοτιότερα, στην κόκκινη γραμμή του χάρτη. Το ανατολικό άκρο των βόρειων συνόρων, στο σημείο Β, παρέμεινε αμετάβλητο. Αντί του νοτίου σκέλους των βυζαντινών τειχών τα όρια μετατοπίστηκαν στο νότιο σκέλος των ρωμαϊκών τειχών. Έτεμναν στη συνέχεια κάθετα το δρόμο που οδηγούσε από την Πρέβεζα στο Μονολίθι σε σημείο όπου αργό-

ΕΙΚΟΝΑ 8: Λεπτομέρεια του χάρτη «Adi 31 Agosto 1797»

τερα (μετά το 1743), και εκ του γεγονότος της μεταθέσεως εκεί των συνόρων, κατασκευάστηκαν κούλια, αποθήκες, πηγάδι και αλώνι (Εικ. 8). Η θέση αυτή είναι μέχρι σήμερα γνωστή ως *καπετάν Δήμου*, όπου υπάρχει και μεγάλος πλάτανος.²³ Στα δυτικά κατέληγε στην περιοχή *Φισκούρια*,²⁴ νότια του Μύτικα και βόρεια του Καλαμιτσιού.

Η παράνομη αυτή συνοριακή γραμμή θεωρείτο μέχρι σήμερα ότι ήταν τα βόρεια όρια της ενετικής Πρέβεζας. Η άποψη ήταν λογικοφανής αφού αυτά ήταν τα *de facto* όρια από το 1743 περίπου μέχρι το 1798.

Επαλήθευση επί του πεδίου

Προσπαθήσαμε να επαληθεύσουμε επί του πεδίου σημαντικές θέσεις που αποτυπώνονται στο χάρτη.

Στη σφετερισμένη περιοχή, δηλαδή την έκταση μεταξύ της κίτρινης γραμμής του χάρτη και της κόκκινης, οι μοναχοί έκτισαν εκκλησία και οικία του ηγουμένου της Μονής Ζαλόγγου.²⁵ Ο συντάκτης του χάρτη αναφέρει την εκκλησία ως διαχειριζόμενη από το λαό (*Chiesa rimasta Scoperta per Publico*

²³ Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 13-15.

²⁴ Το τοπωνύμιο σώζεται μέχρι σήμερα.

²⁵ Ο επίσκοπος Άρτης Σεραφείμ Ξενοπούλος αναφέρει ότι το μοναστήρι του Ζαλόγγου κατείχε όλα τα χωράφια της αρχαίας Νικόπολης καθώς και το χωριό του Μύτικα, τα περισσότερα εκ των οποίων άρπαξε ο Αλή πασάς, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 257. Σχετική με την εκκλησία του Μύτικα πρέπει να είναι και η αναφορά του Adrien Dupré (1779-1830), γιου του Γάλλου πρόξενου στην Άρτα Pierre-Jérôme Dupré, ο οποίος επισκέφθηκε την Πρέβεζα και τη Νικόπολη το 1797 και δημοσίευσε το 1818 άρθρο με τις εντυπώσεις της επίσκεψής του, στο οποίο αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Πρέβεζας πλήρωναν δεκάτη σε ένα ελληνικό μοναστήρι που βρισκόταν στην οθωμανική κυριαρχία, ώστε να μπορούν να καλλιεργούν τα χωράφια της αρχαίας Νικόπολης, βλ. DUPRÉ 1818, 57.

ΕΙΚΟΝΑ 9: Ερείπια του ενετικού συνοριακού φυλακίου
στο Μονολίθι της Πρέβεζας
(Φωτογραφία του Αυγούστου 2007)

Comando). Η εκκλησία είναι ο σημερινός κοιμητηριακός ναός του Μύτικα αφιερωμένος στον Ταξιάρχη Μιχαήλ, ο οποίος στη σημερινή του μορφή επισκευάστηκε τη δεκαετία του 1960 μετά από κατάπτωση που υπέστη το έδαφος στα δυτικά του ναού.²⁶ Δεν σώζονται υπέργεια υπολείμματα της οικίας του ηγουμένου. Από τις πληροφορίες που μας παρέχει ο χάρτης εξηγείται το γεγονός της αφιέρωσης του ναού μόνο στον Αρχάγγελο Μιχαήλ και όχι και στους δύο ταξιάρχες, αφού το μοναστήρι του Ζαλόγγου, του οποίου ο ναός υπήρξε μετόχι, είναι αφιερωμένο στον Αρχάγγελο Μιχαήλ.

Με μεγάλη δυσκολία κατορθώσαμε να εντοπίσουμε, ανάμεσα σε πυκνή βλάστηση και μέσα στο αισθητικό δάσος Μονολιθίου, τα καλοδιατηρημένα ερείπια του συνοριακού φυλακίου (*guardia*) των νόμιμων συνόρων, σημαντικό εύρημα, άγνωστο μέχρι σήμερα, που χρίζει αρχαιολογικής έρευνας (Εικ. 9).

Από την αναφορά του χάρτη στο οθωμανικό κεραμιδαριό (*camin Ottomano de corpi*), είναι σχετικά εύκολο να εντοπιστούν τα ίχνη του επί τόπου. Θεωρού-

²⁶ Τις πληροφορίες αντλήσαμε από συνέντευξη με τον π. Κωνσταντίνο Αθανασούλα στο χώρο του ναού τη 12^η Αυγούστου 2008, τέσσερις μόνο μέρες πριν τον τραγικό θάνατό του.

με, μάλιστα, ότι πρόκειται για αρχαιότερο εργαστήριο παραγωγής οπτοπλίνθων.

Η *Omorfi porta* των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης «ωραιοποιήθηκε» και ονομάζεται σήμερα *Ωραιά Πύλη*.

Δεν μπορέσαμε να ταυτίσουμε την αναφερόμενη ως *Μπάρμπα-Σίμο τη συκιά* κατασκευή. Δεν εντοπίστηκε το *Παλιό πηγάδι του Παπουτσή*, ούτε η κολώνα σύνορο στο *Ράμμα* του Μαζώματος, παρόλο που στο χώρο υπάρχουν διάσπαρτα συμπαγή τούβλα.²⁷

Οι τέσσερις δρόμοι που σημειώνονται στο χάρτη διατηρούνται ακόμη και αποτελούν μέχρι σήμερα τις κύριες οδικές αρτηρίες από και προς την Πρέβεζα. Ο πρώτος, προς τα δυτικά, οδηγούσε από την Πρέβεζα μέχρι το Μύτικα και τερμάτιζε εκεί στην πηγή και τον κοιμητηριακό σήμερα ναό. Ο δεύτερος οδηγούσε από την Πρέβεζα προς το Μονολίθι και από εκεί στην περιοχή Φαναρίου, ο τρίτος από το οθωμανικό κράτος προς την Πρέβεζα, μέσω *Φραγκοκλησιάς*, και ο τέταρτος από το οθωμανικό κράτος προς την Πρέβεζα μέσω του *Ράμματος* στο Μάζωμα.

Συναφείς χάρτες

Λίγοι είναι οι γνωστοί χάρτες που εμφανίζουν τη συνοριακή γραμμή του *Territorio* της Πρέβεζας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το 18^ο αιώνα. Κανένας, όμως, δεν περιγράφει με ακρίβεια τα βόρεια σύνορα της Πρέβεζας, όσο ο *Adi 31 Agosto 1797*. Εντοπίσαμε επτά τέτοιους χάρτες τους οποίους περιγράφουμε συνοπτικά. Είναι πολύ πιθανό να υπάρχουν και άλλοι χάρτες της περιοχής στα αρχεία της Βενετίας, όπου περαιτέρω έρευνα είναι απαραίτητη.²⁸

²⁷ Επισκεφθήκαμε την περιοχή *Ράμμα* στο Μάζωμα τον Αύγουστο του 2008 και προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε την κολώνα που όριζε το ανατολικό όριο της βόρειας συνοριογραμμής της Πρέβεζας. Παρόλο που δεν κατορθώσαμε να βρούμε την κολώνα οριοθέτη, εντοπίσαμε αρκετό αριθμό συμπαγών χοντρών τούβλων που έμοιαζαν με αυτά της ρωμαϊκής περιόδου της Νικόπολης, κοντά στο βόρειο Γεωγραφικό Πλάτος 39° 0' 29.99'', ανατολικό Γεωγραφικό Μήκος 20° 45' 14.43''.

²⁸ Οι Robinson και Van den Boogert αναφέρουν ότι στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας υπάρχουν τρία οθωμανικά έγγραφα (busta 15, nos. 1643, 1644 and 1645) που αφορούν στον προσδιορισμό των συνόρων του Βουθρωτού, της Βόνιτσας και της Πρέβεζας, στα 1718. Τα τρία έγγραφα παρουσιάζουν τα ακριβή σύνορα των περιοχών αυτών και τον τρόπο με τον οποίο προσδιορίστηκαν τα σύνορα από τους Οθωμανούς. Οι ίδιοι ερευνητές αναφέρουν ότι τα έγγραφα αυτά είναι σημαντικά για τον επιπλέον λόγο ότι δεν πρέπει να σώζονται στα αρχεία της Κωνσταντινούπολης, παραπέμπουν δε στην εργασία της Maria Pia Pedani Fabris, *I «Documenti Turchi» dell'Archivio di Stato di Venezia*, Βενετία 1994, σελ. 448-449. Βλ. ROBINSON & VAN DEN BOOGERT 2003, 16-17. Τα οθωμανικά αυτά έγγραφα δεν μελετήθηκαν για την παρούσα εργασία, αλλά αξίζουν περαιτέρω μελέτης.

1. Χειρόγραφος χάρτης του Allesandro Semitecolo του 1727 με τίτλο *L.D. 1727 adi 14 Ottobre. Nella Linea di Prevesa. / Dissegno del Terreno Incolto, Boschino, e Montuoso, che abbracia il Sitto / di Scaffidachi, che fù Concesso a Cap.ⁿ Giorgo Conemeno, Con / Riu.¹⁰ Decretto di 24. Agosto scad.¹⁰ da S. E. Prou.^f Gen:ral da Mar Correr* (Εικ. 6).²⁹

2. Μεγάλος σε μέγεθος χειρόγραφος χάρτης του Girolamo Delanges του 1757 με τίτλο *Topografia dell' Isola di Leucada / e scogli addiacenti alla medema, come pure / parte del Xeromero in / Terra Ferma / col svo littorale da S.^{1a} Sofia a Zaverda sino a Demata, et / a Scali, e parimente della linea di Vonizza e Prevesa / parte del Combotti unindosi ad Argo Amfilochio / non che del territorio / d' Arta, Rogùs, e Lvro, / col littorale di Agrapidià sin la Bocca di Prevesa e dell' inter.^{no} / di tutto il golfo, o sceno / Ambrascio, / di tutte le peschiere, fivmi, e sorgenti, così di varie antichità, / e situazioni di ville e monasterij.*³⁰

3. Έντυπος χάρτης, σε τέσσερα κομμάτια, του Edward Wortley Montagu, που εκδόθηκε περί το 1760, με τίτλο *Mappa topographica Veteris Epiri partium, quae olim nuncupabantur Acarnania, Ambracia, Amphilochia, Cistrinia, nunc autem Xeromero, Vonizza, Arta, Combotti, Macrinoro, et / Lurri territorium, additis, praeter Sinum Ambracium ipsiusque ostium, insula Leucadis cui recens nomen Lefcada, scopulis seu minoribus insulis adiacentibus, / situ fluminum, & celebriorum antiquarum urbium vestigiis* (Τμήμα του, στην Εικ. 10).³¹

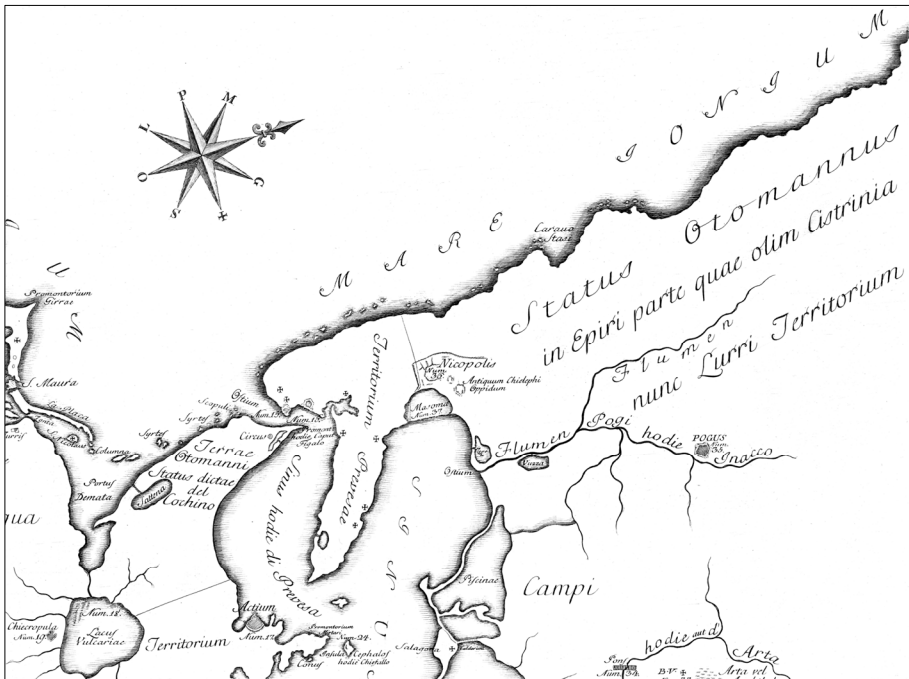
4. Χειρόγραφος, επιχρωματισμένος με υδρόχρωμα, χάρτης του μηχανικού Alfr. Aurelio Pappadopullo του 1791 με τίτλο *Dissegno Topogra / fico dell'Imboccatura del Gol / fo di Prevesa, e Vonizza, co / lorita la prima di rosso, e / la seconda col color giallo, ...*, που απόκειται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας (Εικ. 11).³²

²⁹ Στο χάρτη εμφανίζεται μόνο η ανατολική συνοριακή γραμμή μεταξύ Πρέβεζας και Οθωμανικού Κράτους. Το πρωτότυπο φυλάσσεται από την κ. Muriel Blakeney-Σπανοπούλου, απόγονο της οικογένειας Κονεμένου.

³⁰ Στο χάρτη σημειώνονται και τα βόρεια και τα ανατολικά σύνορα του *Territorio* της Πρέβεζας καθώς και της Βόνιτσας. Ο χάρτης απόκειται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας με αριθμό καταχώρισης Ms. It. Cl. VI 492(=10061). Πρβλ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ 1980.

³¹ Αρχείο Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις*, IAN 0126, Πρέβεζα. Ο χάρτης έχει αναπαρacheθεί, στο σύνολό του, σε έκδοση του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις* και πιστεύουμε ότι αποτελεί έντυπη παραλλαγή του μεγάλου χειρόγραφου χάρτη του Girolamo Delanges, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, σελ. iv και χάρτη Νο. 13. Στο χάρτη σημειώνεται μόνο η βόρεια συνοριακή γραμμή, η οποία παραπέμπει στα νόμιμα σύνορα του 1718.

³² Στο χάρτη, διαστάσεων 53 x 37 εκ., σημειώνονται και τα βόρεια και τα ανατολικά σύνορα του *Territorio* της Πρέβεζας καθώς και της Βόνιτσας. Ο χάρτης σχεδιάστηκε στην Αγία Μαύρα, απόκειται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, *Provveditori da Terra e da Mar*, f. 1050, dis. 1 και αποτελεί τμήμα της αναφοράς αρ. 31, της 28.3.1791, του γενικού προβλεπτή Angelo Emo.

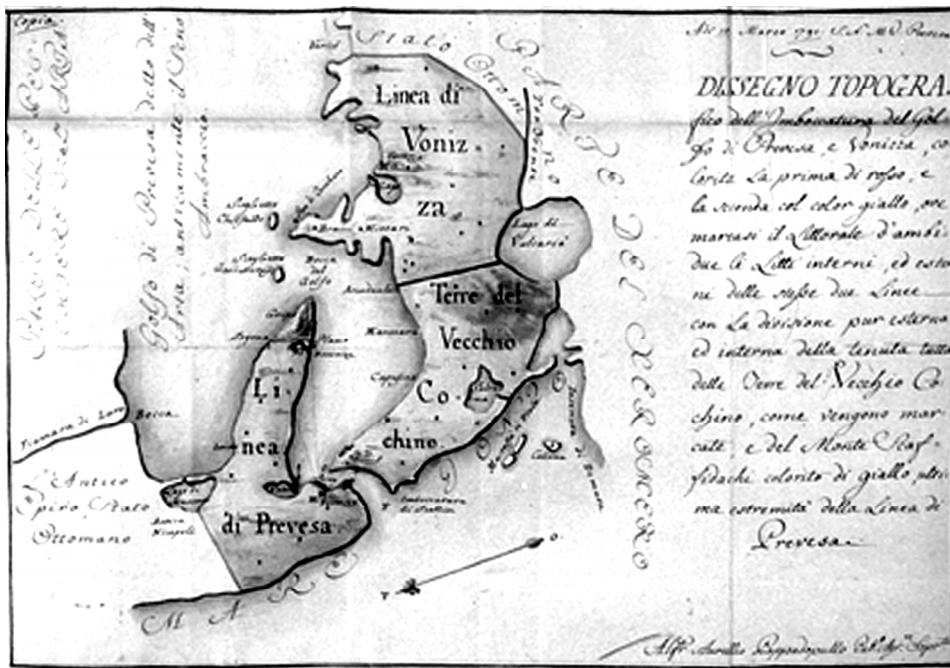
ΕΙΚΟΝΑ 10: Τμήμα χάρτη του E.W. Montagu, του 1760 περίπου, που απεικονίζει μέρος της Ηπείρου

5. Αχρονολόγητος χειρόγραφος χάρτης ανώνυμου συντάκτη, στη συλλογή του δικηγόρου Πρέβεζας, κ. Γιάννη Παπαχρήστου, που εκτιμούμε ότι χρονολογείται στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, με τίτλο *Territorio di Arta già Ambracia onvero Amphilochia / Parte del Xeromero*.³³

6. Αχρονολόγητος χάρτης αγνώστου συντάκτη που απόκειται στην Ιστορική Υπηρεσία Αμύνης (Service Historique de la Défense) της Γαλλίας με αριθμό καταχώρισης SHD cote 1 MR 1628, που εκτιμούμε ότι χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, με τίτλο *Parte all' Isola di Leucada / Mare Ionio / Territorio del Xeromero / Stato Ottomano / Golfo di Prevesa* (Εικ. 12).³⁴

³³ Ο λεπτομερής αυτός χειρόγραφος χάρτης του Αμβρακικού κόλπου, ομοιάζει αρκετά με το γνωστό χάρτη του Coronelli που τιτλοφορείται *Golfo della Prevesa* και ο οποίος εμφανίζεται στο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, χάρτης Νο. 10. Στο χάρτη της συλλογής Παπαχρήστου σημειώνονται με κόκκινο χρώμα και η βόρεια και η ανατολική συνοριακή γραμμή της Πρέβεζας καθώς και αυτή της Βόνιτσας.

³⁴ SERVICE HISTORIQUE DE LA DÉFENSE, DÉPARTEMENT DE L'ARMÉE DE TERRE, *Iles Ionniennes*, cote 1 MR 1628. Το αρχείο βρίσκεται στην πόλη Vincennes της Γαλλίας. Ο χάρτης έχει

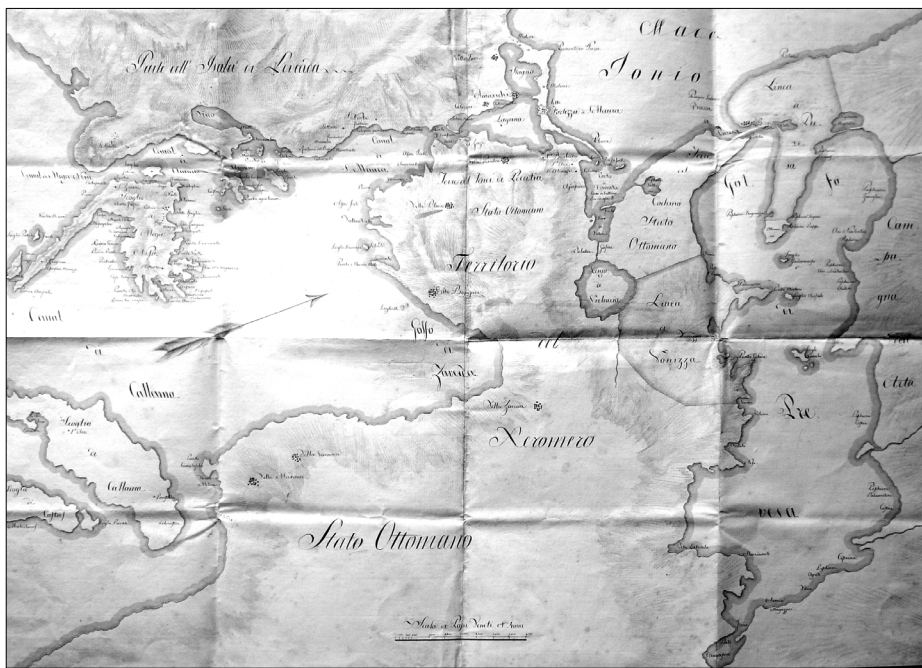
ΕΙΚΟΝΑ 11: Χειρόγραφος χάρτης του μηχανικού
Alfr. Aurelio Pappadopulo του 1791
(Κρατικά Αρχεία της Βενετίας)

7. Αχρονολόγητος χάρτης αγνώστου συντάκτη που απόκειται στην Ιστορική Υπηρεσία Αμύνης (Service Historique de la Défense) της Γαλλίας με αριθμό καταχώρισης SHD cote 1 MR 1628 (ταυτόσημο με αυτόν του χάρτη No. 6), που εκτιμούμε ότι χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, με τίτλο *Partie de L' Ile de Leucade / Mer Ionienne / Territoire del Xeromeo / Etat Ottoman / Golfe de Prevesa*.³⁵

ΣΟ Ω

ύψος 481 χιλ. και πλάτος 662 χιλ. Στο χάρτη σημειώνονται και η βόρεια και η ανατολική συνοριακή γραμμή της Πρέβεζας καθώς και αυτή της Βόνιτσας.

³⁵ SERVICE HISTORIQUE DE LA DÉFENSE, DÉPARTEMENT DE L' ARMÉE DE TERRE, *Iles Ioniennes*, cote 1 MR 1628. Το αρχείο βρίσκεται στην πόλη Vincennes της Γαλλίας. Ο χάρτης έχει ύψος 453 χιλ. και πλάτος 652 χιλ. Είναι σχεδιασμένος σε πολύ λεπτό χαρτί και φαίνεται να είναι ιχνογραφικό αντίγραφο που πιθανόν χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία του πιο πάνω χάρτη No. 6.

ΕΙΚΟΝΑ 12: Χάρτης της Λευκάδας, Ξηρομέρου και Πρεβέζης
(SHD cote 1 MR 1628)

Επίμετρο

Περαίνοντας την ανακοίνωσή μας θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι μετά την ανάσυρση του χάρτη και την προσεκτική ανάγνωσή του μπορούμε να δικαιολογήσουμε και εξηγήσουμε τα όσα ο Πουκεβίλ γράφει και ο Davenport επαναλαμβάνει. Σε μετάφραση, λένε συγκεκριμένα:

... Όταν ο Ιγνάτιος³⁶ ήταν ακόμη στο Άκτιο, ο Αλή πασάς με επιστολή του προς το [Γάλλο] διοικητή της Λευκάδος³⁷ εξηγεί ότι αυτά που έγιναν [εννοεί τη μάχη της Νικόπολης και το Χαλασμό της Πρέβεζας] ήταν αποτέλεσμα παρερμηνείας και ότι ήταν υποχρεωμένος να τραβήξει το σπαθί αφού οι Γάλλοι υπερέβησαν τα σύνορα όταν κατέλαβαν το Παλιό-

³⁶ Ο μητροπολίτης Άρτης, Ιγνάτιος Μπάμπαλος (1765-1828).

³⁷ Την περίοδο της μάχης της Νικόπολης (Οκτώβριο 1797) διοικητής του κάστρου της Αγίας Μαύρας ήταν ο Pierre Mialet, διοικητής του τάγματος της 6^{ης} ημι-ταξιαρχίας.

καστρο [εννοεί τη Νικόπολη]. Ο Αλή φοβόταν ότι θα κατηγορηθεί από τον Σουλτάνο για πώληση εδαφών του στους Γάλλους εάν δεν τους εξώθουσε από αυτήν τους τη θέση.³⁸

Η αναφορά αυτή δεν έχει επισημανθεί από άλλους και σε συνδυασμό με τα ακριβή και νόμιμα βόρεια σύνορα της Πρέβεζας, που προκύπτουν από το χάρτη *Adi 31. Agosto 1797*, αποδεικνύει ότι οι Γάλλοι σαφέστατα παραβίαζαν και ενεργούσαν σε οθωμανικά εδάφη, όταν έκαναν οχυρωματικά έργα έξω από τα βόρεια ρωμαϊκά τείχη της Νικόπολης.

Ο εντοπισμός και η μελέτη του *Adi 31. Agosto 1797* έχει δώσει σημαντικά νέα στοιχεία για την ιστορία της Πρέβεζας. Αναμένει την ενασχόληση και άλλων μελετητών, ώστε να αξιοποιηθούν οι πλείστες όσες πληροφορίες περιέχει.

Παράρτημα 1

Πλήρης τίτλος του χάρτη.

Adi 31. Agosto 1797. S.H. Preuesa Anno P.^{mo} della Liberta Ital'iana: Toppografia d'aviso dimostratiuo l'Anticha Diuisoria Fissata che separa il Venetto dal Stato Ottomano distinta col collar giallo, formato da mè sottoscritto, in ordine à Publ.^{ca} Com̃issio.^{ne} di P.^{mo} Marzo 1790. dell' N.H. Angelo Venier, ex Proved.^o extraord.^o di S.^{ia} Maura, rellatiuam.^{te} alli Comandi, dell' Ex Proued.^r Gal da Mar Widiman innerentem.^{te} alle Supreme Ducalli dell' ex Senato, nel qual si dimostra li tre principalli Termini delle Mette marcatti con le lettere B.C.D. tra le qualli si frapongono li indicati segnalli, esequito sino dall Anno 1718. 21. Luglio del N.^o S.^{re}, dell Eggera Maometana nn: della Luna di Saban l'Anno 1130. Dalli respectiui Comissari Ecc.^{mo} K.^u Antonio Loredan fu Prou.^r Gal Inquisitor dell' Isolle e li Ottomani soggetti dessinati per parte dell'Eccelsso Imperio il Spetab.^e tra Grandi Osman Effendi fu Offtendar della Morea con la Sopratend.^{za} del storioso et Onorando Visir, Osman Passa Saraschiere di quel Regno, e coll' interuento

³⁸ Βλ. POUQUEVILLE 1824, I, 133-135 και DAVENPORT 1837, 132.

*di Akmet Aga fu di Lui Chiaccaia.*³⁹ *Si distingue una seconda Linea arbitraria colorita col color rosso usurpata da gia 54. Anni inc.^a dalli Abbati protempore dell Conuento San Michiel Arcangelo in Statto Ottomano, il camino di essa e troppo evidente l'Usurpo che fecero in essa Linea, non si distinguono in questa segnalli ne Termini permanenti di alcuna sorte, alle uiste Publiche che le Lettere a.b.c.d. distinguono li suposti segnalli ultimamente battezzati dalli stessi Abbatti, e che in foglio separato sara dichiaritto a maggior Lume.*

Ελεύθερη μετάφραση του τίτλου του χάρτη.⁴⁰

Πρέβεζα, 31 Αυγούστου 1797, πρώτο έτος από την απελευθέρωση της Ιταλίας. Τοπογραφικό σημείωμα στο οποίο δηλώνονται με κίτρινο χρώμα τα παλαιά σύνορα των εδαφών του ενετικού κράτους με το οθωμανικό, όπως αποτυπώθηκαν από εμένα τον υπογράφοντα, ύστερα από διαταγή της 1^{ης} Μαρτίου 1790, εκδοθείσα υπό της Α. Υ. Angelo Venier, πρώην έκτακτου προβλεπτή Λευκάδας, υλοποιώντας διαταγή του γενικού προβλεπτή θαλάσσης Widiman σύμφωνα με δουκική απόφαση της βενετικής Συγκλήτου. Στο σχέδιο σημειώνονται με τα γράμματα B, C, D τα τρία κύρια σημεία των ορίων (;) μεταξύ των οποίων βρίσκονται τα προαναφερθέντα σημάδια. Αυτά καθορίστηκαν στις 21 Ιουλίου 1718 Σωτηρίου έτους⁴¹ και σύμφωνα με την Εγίρα στο φεγγάρι του Saban του έτους 1130 από τους αξιοσέβαστους επιτρόπους Antonio Loredan ιππότη, προβλεπτή και εξεταστή των νήσων και από τους εκπροσώπους των Οθωμανών υπηκόων και της Πύλης, μεταξύ των οποίων ο Osman εφέντης, δεφτεράρης του Μοριά με την εξουσιοδότηση του Osman πασά, σερασκέρη της Πελοποννήσου και του κεχαγιά Αχμέτ αγά. Διακρίνεται μία δεύτερη συνοριακή γραμμή με κόκκινο χρώμα. Πρόκειται για μία περιοχή σφετερισμένη εδώ και 54 περίπου χρόνια από τους μοναχούς της μονής του αγίου Μιχαήλ Αρχαγγέλου στο οθωμανικό κράτος. Πρόκειται για χαρακτηριστικό παράδειγμα σφετερισμού εδαφών που γινόταν κατά μήκος αυτής της γραμμής. Δεν διακρίνονται κατά μήκος αυτής της γραμμής ούτε σημάδια, ούτε μόνιμοι όροι κανενός τύπου και τα γράμματα a. b. c. d. ανταποκρίνονται στα σημεία που τελευταία έθεσαν οι μοναχοί, γεγονός για το οποίο θα σας δώσω περισσότερες πληροφορίες με άλλη επιστολή μου.

³⁹ Πιθανότατα *Chiacchiera*.

⁴⁰ Ευχαριστούμε την κ. Χριστίνα Παπακώστα για την ευγενική βοήθειά της στη μετάφραση του ιταλικού κειμένου.

⁴¹ Ημερομηνία που υπογράφηκε η συνθήκη του Πασσάροβιτς.

Παράρτημα 2

Τοπωνύμια και σχόλια επί του χάρτη.⁴²

<i>Κείμενο επί του χάρτη</i>	<i>Μετάφραση</i>
Parte del Stato Ottomano	Τμήμα του Οθωμανικού Κράτους
Riue dette del Mittica dalla Parte del Mar Ionio	Παραλία ονομαζόμενη του Μύτικα, μέρος του Ιονίου Πελάγους
Punta detta Mittica	Ακρωτήριο ονομαζόμενο Μύτικας
Mare Ionio verso Agrapidia	Ιόνιο Πέλαγος απέναντι από την Αγραπιδιά
Riue Bagnate dal Sudetto Mare uerso Lefua all Bocca delli due Torrenti	Παραλία του παραπάνω αναφερόμενου πελάγους απέναντι από τη Λεύκα (;) στην εκβολή των δύο ρεμάτων
Voglio amaso de Sassi	Σωρός από στρογγυλές πέτρες
Inuestitura della Famiglia Pappadopullo	Ιδιοκτησία της οικογένειας Παπαδόπουλου
Terre in questione con li Abbatti di antica	Ιδιοκτησία υπό αμφισβήτηση από τους παλαιούς μοναχούς
Guardia Antica distrutta	Παλαιό φυλάκιο κατεστραμμένο
Fontana	Πηγή νερού
Alboro detto Lefca	Δέντρο που ονομάζεται Λεύκα
Casa del Abate di Salongo, e	Οικία του ηγουμένου του Ζαλόγγου, και
Chiesa rimasta Scoperta per Publico Comando	Εκκλησία που λειτουργεί υπό λαϊκή εποπτεία
Torre e Fenille di Statachi Parussi	Πύργος και χορταποθήκη του Σταθάκη Παρούση
Camin Ottomano de Coppi	Οθωμανικό κεραμιδαριό
Termine	Όριο
Guardia	Φυλάκιο
Torrente del Carandinò, con sorgenti oltre le Liouane Inuern ^h Acque	Ρέμα του Καραντινού, με πηγή όχι μόνο τα όμβρια νερά
Collona impiatuta	Πεσμένη κολόνα
Terre Boschiue	Δασώδης περιοχή
Barba-Simo ti Sichia	Μπάρμπα Σίμο τη Συκιά
Lagetto	Λιμνούλα

⁴² Ευχαριστούμε τις κυρίες Χριστίνα Παπακόστα, Isabella Marras και Giulia Carbone για τη συμβολή τους στην επίλυση μεταφραστικών δυσκολιών ορισμένων ειδικών βενετσιάνικων όρων.

<i>Κείμενο επί του χάρτη</i>	<i>Μετάφραση</i>
Costiera Coltivatá	Καλλιεργήσιμος λόφος
Torrente detto Gis Ianeta sti Siculla	Ρέμα ονομαζόμενο της Γιαννέτα στη Συκούλα
Sorgente	Πηγή
Terre in Costiera Coltivate	Περιοχή σε καλλιεργήσιμο λόφο
Incolte Boschiue	Μη καλλιεργήσιμο δάσος
Pozzo Antico detto del Pappuzzi	Παλαιό πηγάδι ονομαζόμενο του Παπουτσή
Muro Maestro dell' Antica Fortezza di Nicopolli	Μεγάλο τείχος της αρχαίας ακρόπολης της Νικόπολης
Omorfi Porta	Όμορφη Πόρτα
Muraglia distrute	Κατεστραμμένα τείχη
Melicuchia	Μελικκοκιά (<i>Celtis australis</i>) [μέσου μεγέθους, φυλλοβόλο δέντρο]
Fenille	Χορταποθήκη
Strada che conduce dal Ottomano Stato a Preuesa tra Frangochlisa	Δρόμος που οδηγεί από το οθωμανικό κράτος στην Πρέβεζα μέσω της Φραγκοκλησιάς
Anticho Vromoneri	Παλαιό Βρωμονέρι
Alboro Lago	Δέντρο κοντά στη Λίμνη
Antiche Salmanice	Παλαιά Αλαταριά
Chiesa la Senssione	Εκκλησία της Αναλήψεως
Celle	Κελλιά
Capana	Αγροικία
Casa Bubuna	Οικία Μπουμπούνα
Lago della Peschiera di Masoma Ottomana	Μάζωμα, Οθωμανικό ιβάρι
Peschiera Veneta rimasta di sua porcione dalla detta Masoma detta Niò Iuaro	Ενετικό ιβάρι ονομαζόμενο Νεο-ίβαρο, τμήμα του μεγαλύτερου που ονομάζεται Μάζωμα
Strada che dal Statto Ottomano conduce à Prevesa detta S. ^{to} Rama	Δρόμος ονομαζόμενος Στο Ράμμα, που οδηγεί από το οθωμανικό κράτος στην Πρέβεζα
passa 150	Βήματα 150
Parte del Interne Acque del Golfo	Τμήμα των εσωτερικών υδάτων του Κόλπου
Casa de Pescatori	Σπίτι των Ψαράδων
Muraglie dell Antica Linea di Circonualaz. ^{ne} distrute	Κατεστραμμένο τείχος, τμήμα των αρχαίων περιμετρικών τειχών

<i>Κείμενο επί του χάρτη</i>	<i>Μετάφραση</i>
Altre Muraglie dirimpetto la Fossa	Άλλα τείχη απέναντι από την τάφρο
Strada che conduce da monolithi à Prevesa	Δρόμος που οδηγεί από το Μονολίθι στην Πρέβεζα
Culia	Κούλια (παρατηρητήριο)
Tibia	Αλώνι (<i>Tibia</i> είναι η αντίστοιχη ενετική λέξη της ιταλικής <i>trebbiatura</i>)
Magaz. ^{no}	Αποθήκη
Pozzo	Πηγάδι
Fossa Capitalle	Κύρια τάφρος

Βιβλιογραφία

- ΒΑΣΙΛΙΑΣ Ηλίας Β., 1954-1955, *Η μάχη της Νικοπόλεως και ο Χαλασμός της Πρέβεζας, 12/24 Οκτωβρίου 1798. Περιγραφή του Γάλλου στρατηγού L.A. Camus baron de Richemont*, Ιωάννινα (ανάτυπον εκ των γ' και δ' τόμων της *Ηπειρωτικής Εστίας*)
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ελευθέριος Λ., 2005, Τα όρια δικαιοδοσίας Βενετών και Οθωμανών στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου σύμφωνα με αναφορά του Βενετού μηχανικού Santo Semitecolo στα 1729, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 45-50
- ΔΟΝΟΣ Δημοσθένης Α., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσα το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 7-44
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2006, *Επί Χάρτου - Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΛΕΚΑΤΣΑΣ Δημήτριος, 1797-1805, Αρχείο Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης, Κώδικας Νο. 100 [αρίθμηση π. Φιλάρετου Βιτάλη], (*Κώδιξ Νοταριακός από 20 Ιανουαρίου 1797 έως 28 Απριλίου 1805*)
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Νικόλαος Γ., 1980, Χειρόγραφος τοπογραφικός χάρτης Λευκάδας και Αμβρακικού του 18^{ου} αιώνα στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη Βενετίας, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 23, 274-279
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γιώργος Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σεραφείμ (Βυζάντιος), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα

- ΠΑΡΔΟΣ Αντώνης, 2008, *Αρχείο βενετικής διοίκησης Λευκάδας Ι. Τα βιβλία των Ανώτερων Προνοητών*, Αθήνα
- PENTZOS Νικόλαος, 1794-1797, Αρχείο Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης, Κώδικας Νο. 110 [αρίθμηση π. Φιλάρετου Βιτάλη], (*Κώδιξ Νοταριακός από 30 Δεκεμβρίου 1794 έως 29 Νοεμβρίου 1797*)
- PENTZOS Νικόλαος, 1797-1802, Αρχείο Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης, Κώδικας Νο. 111 [αρίθμηση π. Φιλάρετου Βιτάλη], (*Κώδιξ Νοταριακός από 1 Δεκεμβρίου 1797 έως 18 Απριλίου 1802*)
- ANONYMOUS, (χ.χ.), *Notice sur la vie et les ouvrages de M. J. D. Barbié du Bocage*, [χωρίς τόπο έκδοσης], Bibliothèque Nationale de France, cote Ge. FF-7173
- BELLAIRE Joseph Pierre, 1805, *Précis des opérations générales de la division française du Levant, chargée pendant les années V, VI et VII de la défense des îles et possessions ex-vénitienes de la mer Ionienne, formant aujourd'hui la république des Sept-Iles ...*, Paris
- BONAPARTE Ναπολέον, 1859, *Correspondance de Napoléon I: publiée par ordre de l'empereur Napoléon III*. Tome Troisième, Paris
- CORTAMBERT Eugène, 1844, *Catalogue des cartes et plans manuscrits et gravés de la bibliothèque géographique de MM. J.-D. Barbié du Bocage, ... et G. Barbié du Bocage, ... dont la vente se fera le ... 20 mai 1844 ... à la salle Silvestre ... rédigé par M. E. Cortambert*, Paris
- CURLIN James S., 2010, Remember the moment when Preveza fell: The 1798 battle of Nicopolis and Preveza, στο: *Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Πρέβεζα (υπό έκδοση)
- CURLIN James S. & KARABELAS Nikos D., 2010, *Adi 31 Agosto 1797 – A dispute in the Venetian-Ottoman Border of Preveza*, στο: *Πρακτικά 10^{ου} Συνεδρίου Χαρτογραφίας – Η Χαρτογραφία της Ηπειρωτικής Περιφέρειας*, Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση)
- DAVENPORT Richard Alfred, 1837, *The Life of Ali Pasha, of Tepeleni, Vizier of Epirus: Surnamed Aslan, or the Lion*, London
- DUPRÉ Adrien, 1818, *Voyage aux Ruines de Nicopolis, en Épire, dans l'année 1797; par M. Adrien Dupré, attaché au ministère des affaires étrangères*, στο: A.L. MILLIN (Επιμ.), *Annales encyclopédiques*, Tome 1, Paris, 41-65
- DUVERGIER Jean Baptiste, 1835, *Collection complète des Lois, Décrets, Ordonnances, Réglemens, avis du Conseil d'état, publiée sur les éditions officielles du Louvre*, Tome 2, deuxième édition, Paris
- GRASSET DE SAINT-SAUVEUR André, 1800, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles et possessions ci-devant vénitienes du*

- Levant. . . par André-Grasset Saint-Sauveur jeune . . .*, I-IV, Paris
- HOPF Charles, 1873, *Chroniques Gréco-Romanes: inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin
- KOCH Christophe Guillaume, 1797, *Abrégé de l'histoire des traités de paix entre les puissances de l'Europe depuis la paix de Westphalie*, tome quatrième, Basle
- MASSON Frédéric, 1894, *1792-1809. Aventures de Guerre. Souvenirs et récits de soldats*, Paris
- PALADINI Filippo Maria (Ed.), 1997, *Dispacci da Corfu 1794-1797. Carlo Aurelio Widmann, ...*, vol. 1-2, Venezia
- POUQUEVILLE François Charles Hugues Laurent, 1824, *Histoire de la régénération de la Grèce, comprenant le précis des évènements depuis 1740 jusqu'en 1824...*, I-IV, Paris
- POUQUEVILLE François Charles Hugues Laurent, 1826, *Voyage de la Grèce*, Deuxième Edition, I-VI, Paris
- RICHEMONT Louis-Auguste Camus baron de, 1858, *Mémoires du général Camus, Bon de Richemont, ... publiés par sa famille et ses amis*, Moulins
- ROBINSON Thurstan & VAN DEN BOOGERT Maurits, 2003, *Ottoman Butrint. Results of preliminary research. A report prepared for the Butrint Foundation*, [χωρίς τόπο έκδοσης]
- ROUX DE ROCHELLE Jean-Baptiste-Gaspard, 1843, Paroles prononcées sur la tombe de M. Guillaume Barbié du Bocage, a Ivry, le 23 mai 1843, in: *Bulletin de la Société de Géographie*, Deuxième Série, Tome XIX, Paris, 478-480